

UDK: 94:314.151.3-054.73(497.1)"1941/1945"
355.355(497.15 Capajevo)"1941/1945"

DOI: <https://doi.org/10.31212/2025.nova.istrazivanja.muh.487-506>

Ajdin MUHEDINOVIĆ

Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju
muhedinovicajdin@gmail.com
ORCID: 0000-0003-1636-0046

„Velika bolnica iznurenih duša i mučenika”: Prilog proučavanju izbjeglištva na sarajevskom području u periodu Drugog svjetskog rata s fokusom na osnivanje i rad logora u Alipašinom Mostu¹

Apstrakt: U radu se analizira izbjeglička kriza na području Sarajeva u periodu Drugog svjetskog rata. Veliki broj izbjeglica učinio je Sarajevo jednim od centara izbjegličkog problema, mjestom humanitarne krize, pri čemu su različiti akteri, od lokalnih organa vlasti NDH do humanitarnih i vjerskih organizacija, tražili način da se brinu i skrbe o ovoj populaciji. Jedan od načina „rješenja” izbjegličke krize bio je osnivanje izbjegličkog logora u naselju Alipašin Most. Osnovni cilj rada jeste predstaviti način i uslove nastanka izbjegličkog logora u Alipašinom Mostu.

Ključne riječi: izbjeglice, Nezavisna Država Hrvatska, muslimani, Sarajevo, Alipašin Most, humanitarna udruženja, „Merhamet”, svakodnevni život.

Uvod

Period Drugog svjetskog rata na prostoru Jugoslavije bio je obilježen iznimno kompleksnim društveno-političkim okolnostima koje su se manifestirale najprije kroz agresiju nacističke Njemačke i njenih saveznika, te okupaciju i podjelu teritorija Kraljevine Jugoslavije, a zatim i građanskim ratom u kojem su na površinu isplivali etnički, nacionalni i ideološki sukobi. Nakon raspada

¹ Ovaj rad nastao je u sklopu naučnoistraživačkog projekta pod nazivom „Svakodnevni život u Sarajevu za vrijeme Drugog svjetskog rata”, koji je realiziran na Univerzitetu u Sarajevu – Institutu za historiju, uz finansijsku podršku Ministarstva za nauku, visoko obrazovanje, i mlade Kantona Sarajevo.

Na ovom mjestu zahvaljujem se dr. Aleksandru Stojanoviću koji mi je ustupio dokumente iz Vojnog arhiva Srbije korištene u ovom radu, te kolegici dr. Sanji Petrović Gladanac i kolegi Nikoli Koneskom na ustupljenim dokumentima, pomoći u pronalasku literature i korisnim komentarima koji su obogatili ovaj tekst.

Kraljevine Jugoslavije na istom prostoru uspostavljen je niz kolaboracionističkih i satelitskih tvorevina od kojih je jedna bila Nezavisna Država Hrvatska (NDH), a čije granice su obuhvatale i teritorij današnje Bosne i Hercegovine. Od trenutka proglašenja NDH na njenom čelu nalazio se ustaški režim koji je prihvatio i provodio rasne zakone nacističke Njemačke usmjerene prema Romima i Jevrejima. Razvoj događaja na teritoriju na kojem je osnovana NDH odlikovalo je ekstremno nasilje prema nepoželjnim etničkim, nacionalnim, vjerskim, političkim i drugim grupama. Ustaški režim je, čineći genocid nad Romima, Srbima i Jevrejima, doprinio pojavi ustanka u početku dominantno srpskog stanovništva.² Međutim, zbog nekoliko faktora prve ustaničke aktivnosti bile su usmjerene uglavnom prema katoličkom i muslimanskom stanovništvu na prostoru istočne Bosne, istočne Hercegovine i Bosanske krajine, pri čemu se masovno stradanje civilnog stanovništva i zločini nastavljaju.³

Od samog početka rata vojno-politička dešavanja poslužila su kao katalizator procesa prisilnih migracija koji se odvijao u različitim pravcima među svim nacionalnim i etničkim grupama na jugoslavenskom području. U procesu prisilnih migracija, organiziranih i neorganiziranih, značajan dio Slovenaca protjeran je i koloniziran u razne krajeve NDH i Srbije. Pored Slovenaca u okupiranu Srbiju dolazi veliki broj srpskih izbjeglica iz NDH, ali i s Kosova. Prinudno su se naseljavali i Hrvati na teritoriju NDH. Procesu preseljavanja bili su podvrgnuti i pripadnici njemačke nacionalne manjine koji su bili uključeni u planove nacističke Njemačke. Dakle, ovi i svi drugi oblici prinudnog kretanja stanovništva u značajnoj su mjeri obilježili ratno stradanje civila u Jugoslaviji i s obzirom na navedene primjere jasno je da su migracije stanovništva, izazvane različitim faktorima, u toku Drugog svjetskog rata bile prisutne na gotovo cijelom prostoru Jugoslavije.⁴

O izbjegličkom pitanju u Drugom svjetskom ratu nije pisano mnogo i uglavnom se o tim temama pisalo u sklopu istraživanja o zločinima nad pojed-

² Pogledati: Enver Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu* (Sarajevo: OKO, 1998); Rasim Hurem, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu 1941–1945* (Zagreb – Sarajevo: Plejada – BNZG – University Press, 2016); Enver Redžić, ur., *1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine* (Sarajevo: Veselin Masleša, 1973); Zdravko Antonić, *Ustanak u istočnoj i centralnoj Bosni 1941.* (Tuzla: Univerzal, 1983); Adnan Jahić i Sanja Gladanac Petrović, ur., *Bosna i Hercegovina u XX stoljeću (1918–1945)* (Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2023); Marko Attila Hoare, *Genocid i otpor u Hitlerovoj Bosni, Partizani i četnici 1941–1943.* (Sarajevo: Dobra knjiga, 2023), 31–135; Alexander Korb, *Im Schatten des Weltkriegs Massengewalt der Ustaša gegen Serben, Juden und Roma in Kroatien 1941–1945* (Hamburg: Hamburger Edition, 2013), 67–104.

³ Adnan Jahić, *Između čekića i nakovnja. Muslimani u Drugom svjetskom ratu* (Zagreb: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju, 2023), 95–167; Max Bergholz, *Violence as a Generative Force: Identity, Nationalism, and Memory in a Balkan Community* (Ithaca i London: Cornell University Press, 2016), 145–183.

⁴ Više o različitim oblicima migracija u jugoslavenskom kontekstu: Slobodan D. Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije* (Beograd: Institut za savremenu istoriju – IRO Narodna knjiga, 1981).

nim narodima Jugoslavije. U širem jugoslavenskom kontekstu izuzetnu važnost ima studija Slobodana D. Miloševića *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije*, koja predstavlja jednu od prvih monografija posvećenih izbjeglištvu u toku Drugog svjetskog rata na prostoru Jugoslavije.⁵ U kontekstu proučavanja izbjeglištva na prostoru Bosne i Hercegovine jedan od najznačajnijih radova svakako jeste knjiga Miloša Hamovića *Izbjeglištvo u Bosni i Hercegovini 1941–1945*, u kojoj je posebna pažnja posvećena fenomenu izbjeglištva, a jedan dio knjige bavi se izbjeglištvom muslimana Bosne i Hercegovine u Drugom svjetskom ratu.⁶ Ipak, u kontekstu navedene literature pojedine teme ostale su na margini istraživanja ili nisu uopće tretirane. Jedno od takvih pitanje jeste i pitanje izbjegličkog logora na prostoru Alipašinog Mosta. U ovom radu cilj je u osnovnim crtama predstaviti nastanak i težinu izbjegličke krize u Sarajevu tokom 1941. i 1942. godine, a zatim pokazati kako je realizirana ideja izgradnje izbjegličkog logora u Alipašinom Mostu, odnosno šta je osnivanje ovog logora značilo za živote više hiljada izbeglica koje su u njemu boravile.

Nastanak izbjegličke krize u Sarajevu

Prve veće grupe muslimanskih izbeglica počele su dolaziti u Sarajevo u ljeto 1941. godine, tačnije 2. jula, a njihovo izbjeglištvo bilo je uzrokovano ustaničkim aktivnostima na prostoru istočne Hercegovine.⁷ U drugoj polovini 1941. godine broj izbeglica kontinuirano se povećavao. Tačnije i značajnije informacije o broju i stanju izbeglica u Sarajevu imamo tek od jeseni 1941. godine. Uvidom u dokumentaciju Velike župe Vrhbosne⁸ može se uočiti da je 18. novembra 1941. godine na prostoru cijele župe bilo više od

⁵ Milošević, *Izbeglice i preseljenici*. Pogledati i: Milica Bodrožić, „Slobodan Milošević, Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941.–1945.”, *Časopis za suvremenu povijest* 13, br. 3 (1981): 193–197; Marica Karakaš Obradov, *Novi mozaici nacija u „novim poredcima”: migracije stanovništva na hrvatskom području tijekom Drugog svjetskog rata i poraća* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2014).

⁶ Miloš Hamović, *Izbjeglištvo u Bosni i Hercegovini 1941–1945* (Beograd: Filip Višnjić, 1994). O odnosu državnih vlasti prema muslimanskim izbeglicama u Sarajevu vidjeti: Ajdin Muhedinović, „The Attitude of the Authorities of The Independent State of Croatia Towards the Refugees in Sarajevo During 1941 and 1942”, *Historijska traganja* 20 (2021): 173–198. Zbog povezanosti rada humanitarnih društava s izbeglicama važni su i neki radovi koji se bave humanitarnim društvima poput knjige Uzeira Bavčića, *Merhamet (1913–2003)* (Sarajevo: Merhamet, 2003), a pogledati i: Ajdin Muhedinović, „Djelovanje i uloga muslimanskog dobrotvornog društva ‘Merhamet’ u Drugom svjetskom ratu (1941–1945)”, *Radovi (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)* 10 (2023): 71–78. Vrijedno je istaknuti i dvije monografije koje se u širem kontekstu bave muslimanima u Drugom svjetskom ratu: Marko Atilla Hoare, *Bosanski muslimani u Drugom svjetskom ratu* (Zenica: Vrijeme, 2019); Adnan Jahić, *Između čekića i nakovnja. Muslimani u Drugom svjetskom ratu* (Zagreb: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju, 2023).

⁷ Hamović, *Izbjeglištvo u Bosni i Hercegovini*, 237.

⁸ Velike župe bile su administrativno-upravne jedinice u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, a Velika župa Vrhbosna imala je središte u Sarajevu. Više u: Hrvoje Matković, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske* (Zagreb: P.I.P. Pavičić, 2002), 88.

15.000 izbjeglica.⁹ Pored toga, epidemiološki izvještaj Higijenskog zavoda za decembar 1941. godine sadrži informaciju da je u navedenom periodu samo u Sarajevu boravilo između 13.000 i 14.000 izbjeglica.¹⁰ Navedene informacije svoj puni značaj imaju tek kada se dovedu u odnos s podacima o ukupnom broju stanovnika Sarajeva u ovom periodu. Prema procjenama, 1941. godine Sarajevo je imalo oko 80.000 stanovnika.¹¹ S tim u vezi može se reći da je prisustvo navedenog broja izbjeglica u Sarajevu predstavljalo veliki teret za lokalnu razinu vlasti NDH, koja je bila u procesu uspostavljanja. Stanovništvo Sarajeva se, također, moralo nositi s novonastalom situacijom jer su ulice grada bile preplavljene izbjeglicama. Na samom početku veliki broj građana pristupio je pružanju pomoći izbjeglicama, naročito kroz humanitarna društva kao što je bio „Merhamet” među muslimanima. Ipak, bile su prisutne određene zloupotrebe cjelokupne situacije pri čemu su pojedinci, na račun izbjeglica, nastojali priskrbiti sebi određenu korist u vidu manipulacija hranom, odjećom i drugim potrebštinama.¹²

Izbjeglice su u Sarajevu tokom 1941. i u prvom dijelu 1942. godine boravile uglavnom u grupnim smještajima koje su im određivale ustaške vlasti.¹³ Bili su to objekti različitog tipa: škole, učenički internati, mektebi i druge prostorije koje su bile procijenjene kao odgovarajuće. Međutim, određeni broj izbjeglica zbog katastrofalnih uvjeta u kolektivnim nastambama poku-

⁹ Arhiv Bosne i Hercegovine (ABiH), Velika župa Vrhbosna (VŽV), 1941. godina, kutija 18, signatura 11.288.

¹⁰ ABiH, VŽV, 1942. godina, kut. 1, sign. 83/42.

¹¹ Do podatka da Sarajevo ima 87.000 stanovnika došao je Gradski aprovizacioni ured, koji je izdavao potrošačke iskaznice stanovnicima Sarajeva kako bi bolje regulirali raspodjelu prehrambenih proizvoda. Kako se navodi, „prema ispunjenim potrošačkim iskaznicama na osnovu podnešenih prijava ustanovljeno je da Sarajevo ima 87 tisuća potrošača”. – „Sarajevo ima 87.000 potrošača”, *Sarajevski novi list*, 28. 6. 1941, 4. Određene procjene o broju stanovništva Sarajeva 1941. mogu se pronaći i u: *Brojiteljbenom izveštaju Organizatornog ureda Glavnog ustaškog stana*, br. 5–8, april–maj 1942, 47. Pogledati i: *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine knjiga II*: (Beograd, Opšta državna statistika, 1938), a o općim demografskim kretanjima više u: Seka Brkljača, „Bosna i Hercegovina u prvim godinama Drugog svjetskog rata od 1939. do 1941. godine”, u *Bosna i Hercegovina 1941: Novi pogledi*, ur. Husnija Kamberović (Sarajevo: Institut za istoriju, 2012), 14–16.

¹² U jednom dopisu od 2. 9. 1941. upućenom Gradskom poglavarstvu župan Velike župe Vrhbosna izričito naglašava kako ima saznanja da pojedinci koriste teški trenutak kako bi sebi pribavili određenu korist i obilaze ustanove, ali i privatne kuće. U tom smislu od Gradskog poglavarstva zatraženo je da se „brine za te izbjeglice, a i da se po mogućnosti što uspješnije stane na put toj nepoštenoj raboti, pa da se i pojedine ustanove upute o radu odbora koji će se brinuti oko obskrbe kao i o potrebama tih izbjeglica”. – Historijski muzej Bosne i Hercegovine (HMBiH), Nezavisna Država Hrvatska (NDH), kut. 6, sign. 2063. U *Sarajevskom novom listu* prenosi se obavijest Velike župe Vrhbosna da je na ulicama Sarajeva primijećen izuzetno veliki broj prosjaka koji nemaju veze s izbjeglicama, a pretvaraju se da jesu i uzimaju milostinju od građana. „Obavijest Velike župe Vrhbosna Uredu za bjegunce”, *Sarajevski novi list*, 27. 11. 1941, 4.

¹³ Hamović, *Izbjeglištvo u Bosni i Hercegovini*, 246.

šavao je sebi organizirati privatni smještaj.¹⁴ Ovakav način života u Sarajevu bio je moguć samo za one izbjeglice koje su imale dovoljno sredstava da to sebi priušte ili poznanike i rodbinu koji su im pružali dodatnu pomoć. Problemi sa smještajem nisu bili najveći izazov niti za izbjeglice niti za lokalnu vlast. Sarajevo je tokom 1940. i 1941. godine bilo pogođeno ogromnim problemom kada je u pitanju osiguravanje prehrane stanovništva grada.¹⁵ Početak rata, a posljedično i dolazak izbjeglica, ovaj problem učinio je još većim. Generalno, za ukupno vrijeme svoga postojanja, NDH je imala problem sa prije svega proizvodnjom hrane. Naime, manje razvijene, agrarne, zemlje kakva je bila i NDH u Drugom svjetskom ratu, teže su prevazilazile poteškoće koje su nastajale uslijed prekida snabdijevanja. NDH je u suštini bila nesposobna da preraspodjelom proizvodnje unutar poljoprivrednog sektora kompenzira ratne poremećaje, što je za posljedicu imalo permanentnu krizu sa proizvodnjom hrane za stanovništvo.¹⁶ Prema određenim podacima, od kraja 1943. godine, Vlada NDH je mogla osigurati između 6 i 7% potrebnih prehrambenih namirnica za svoje stanovništvo, što samo po sebi pokazuje u kakvom stanju se nalazila poljoprivredna proizvodnja, a samim tim i kakav izazov za vlast je predstavljala prehrana stanovništva u NDH.¹⁷

Hronični nedostatak hrane uzrokovao je niz drugih problema, a produbljivao postojeće, naročito kada je u pitanju zdravstveno stanje izbjeglica kojima su i obične bolesti zadavale velike teškoće. Naročito teška situacija bila je s epidemijama tifusa i drugih zaraznih bolesti koje su „gospodarile” Sarajevom u određenim periodima rata. Prvi val epidemije tifusa u Sarajevu trajao je od septembra 1941. do februara 1942. godine, a drugi je započeo vrlo intenzivno u martu 1942.¹⁸ U epidemiološkom izvještaju Higijenskog zavoda navedeno je da su u ovo vrijeme u Sarajevu 253 osobe bile zaražene pjegavim tifusom, a 184 bile su izbjeglice.¹⁹ Upravo iz tih razloga izbjeglice su nosile breme kao glavni izvor zaraze i ključni problem za njeno sprečavanje.

Veliki problem lokalne vlasti imale su s opskrbom izbjeglica odjećom i obućom od samog početka njihovog dolaska u Sarajevo. Vlasti su pozivale stanovništvo da dobrovoljno donira odjeću i obuću, ali odziv nije bio tako veliki da zadovolji potrebe izbjeglica koje su uglavnom bile bose, a pred njima je bila zima za koju nisu bili pripremljeni. Kolika je bila potreba za odjev-

¹⁴ ABiH, VŽV, 1942. godina, kut. 1, sign. 83/42.

¹⁵ Minela Radušić, „Proljeće u znaku promjena: Sarajevo 1941. godine”, u *Između rata i mira. Sarajevo u prelomnim godinama 20. stoljeća*, ur. Husnija Kamberović (Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, 2020), 63.

¹⁶ Detaljnije o stanju poljoprivredne proizvodnje i uticaja rata na proizvodnju hrane u NDH pogledati: Holm Sundhaussen, *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens im nationalsozialistischen Großraum 1941–1945. Das Scheitern einer Ausbeutungsstrategie* (Stuttgart: Deutsches Verlags – Anstalt, 1983), 263–276.

¹⁷ Isto, 276.

¹⁸ ABiH, VŽV, 1942. godina, kut. 8, sign. 2710.

¹⁹ Isto.

nim predmetima u oktobru 1941. godine, najbolje pokazuje uputa Velike župe Vrhbosna Gradskom poglavarstvu da se u svrhu obezbjeđivanja siromašnog i ugroženog stanovništva ima pravo pristupiti „mjerama za prisilno sakupljanje, odnosno otkup”.²⁰ Prvim grupama izbjeglica lokalne vlasti bavile su se od slučaja do slučaja bez značajnijeg plana i ideje o njihovom zbrinjavanju. Međutim, krajem 1941. godine priliv izbjeglica bio je izuzetno velik, zbog čega su lokalne vlasti NDH, s obzirom na to da nisu imale sredstava za značajnije poduhvate, rješavanje ovog pitanja preusmjerile na humanitarna udruženja. Navedeni pristup pokazao se poprilično neefikasnim jer ni humanitarna društva nisu raspolagala kapacitetima smještaja i zbrinjavanja više hiljada izbjeglica, pa je problem vraćen na organe lokalne uprave NDH u Sarajevu. U tom je ozračju sredinom novembra 1941. godine osnovan Ured za izbjeglice pri Velikoj župi Vrhbosni, koji je imao za cilj da vodi ukupnu evidenciju i sve poslove oko izbjegličke populacije.²¹ Ipak, ni Ured za izbjeglice nije uspijevaio uključiti najviše nivoe vlasti NDH u rješavanje ovog pitanja, što je bilo neophodno. Zato su pristupali raznim mjerama poput slanja izbjeglica na rad u nacističkoj Njemačkoj, njihovog iseljavanja u sigurnija mjesta NDH ili povratka kućama u mjesta koja su ponovno stavljena pod kontrolu NDH. Kako bi se prevazišla humanitarna kriza s kraja 1941. i početka 1942. godine u Sarajevu, Ured za izbjeglice i Velika župa Vrhbosna sve više su se oslanjali na humanitarna društva i dobročinstvo građana.²² Primjera radi, Hamdija Kreševljaković²³ u jednom privatnom pismu ostavio je svjedočenje o tome kako su izbjeglice utjecale na njega i kaže – „muhađžiri su me zbunili i dugo vremena na nauci nisam radio”.²⁴ Ipak, bile su prisutne određene zlo-upotrebe cjelokupne situacije pri čemu su pojedinci, na račun izbjeglica, nastojali priskrbiti sebi određenu korist u vidu manipulacija hranom, odjećom

²⁰ ABiH, VŽV, 1941. godina, kut. 18, sign. 8482. Na ovaj dopis odgovoreno je iz Gradskog poglavarstva dopisom u kojem se ističe da ovakva akcija neće uroditi zamišljenim plodom iz više razloga, a kao ključni navodi se da je sarajevska čaršija siromašna i da je, pored toga, u Sarajevu pokrenut niz akcija za prikupljanje odjevnih predmeta za mnogobrojne izbjeglice, a i oni koji su darovali ranije ono što imaju koriste do krajnjih mogućnosti. Također, Gradsko poglavarstvo nije se slagalo s načinom prisilnog oduzimanja i smatralo je da se to mora prvo zakonski urediti u smislu koliko odjevnih predmeta tačno smije posjedovati pojedinac, pa da mu se višak može oduzeti. – ABiH, VŽV, 1941. godina, kutija 18, sign. 11.060.

²¹ ABiH, VŽV, 1942. godina, kut. 19, sign. 10.069. Pogledati: Samija Sarić, „Zapisnik Ureda za izbjeglice Velike župe Vrhbosna u Sarajevu od 1. ožujka 1942. godine”, *Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine* 32 (1993): 63–71.

²² Vidi: Muhedinović, „The Attitude of the Authorities of The Independent State of Croatia”, 173–198.

²³ O djelatnosti bosanskohercegovačkog historičara Hamdije Kreševljakovića u Drugom svjetskom ratu vidjeti: Amer Maslo, „Bistar, naobražen i čedan’: Znanstveni put i razvoj Hamdije Kreševljakovića (1888–1959)”, u Hamdija Kreševljaković, *Nekrolozi*, ur. Amer Maslo (Sarajevo: O.Z. Rekultura/ U.G. Videoarhiv, 2022), 7–41.

²⁴ Gazi Husrev-begova biblioteka (GHB), Zbirka Seid Mustafa Traljić (SMT), 28–1623–1942.

i drugim potrebštinama.²⁵ Dugoročna nesposobnost ustaških organa vlasti da se nose s izbjegličkom krizom u Sarajevu primorala je već na samom početku 1942. godine njemačku vojnu vlast da reagira s obzirom na to da su u njihovim očima izbjeglice postajale sve veći faktor rizika po opće zdravlje, ali i sigurnosni rizik.

Vrlo brzo postalo je jasno da izbjeglice u Sarajevu neće biti privremena pojava, a Gradsko poglavarstvo problem je prepustilo stihiji baveći se izbjeglicama od skupine do skupine pozivajući stanovništvo i humanitarna društva poput „Hrvatskog radiše”²⁶ i „Merhameta”²⁷ da se uključe u zbrinjavanje izbjeglica.²⁸ Takav način rada nije donosio naročit uspjeh. Udruženja nisu imala kapacitet djelovanja u takvom obimu da bi mogla zbrinuti toliki broj izbjeglica, koje su bez adekvatne odjeće i obuće u velikom broju i bez smještaja dočekali zimu 1941/1942. godine, kada je temperatura prelazila -25 stepeni celzija.²⁹ Ni osnivanje Odbora za izbjeglice pri „Hrvatskom radiši” nije doprinijelo poboljšanju situacije s izbjeglicama s obzirom na to da je Odbor bio izuzetno nisko u hijerarhiji bez mogućnosti davanja naredbi i bez značajnih finansija kojima bi mogao obavljati povjerene mu poslove. Pokazalo se kako je ovaj korak bio samo način da gradski nivo vlasti teret i odgovornost za stanje izbjeglica prebaci na nekog drugog, a 24. septembra 1941. Gradska opština obavijestila je Odbor da od 1. oktobra prestaje njihova briga o izbjeglicama i da ona u potpunosti prelazi na Odbor.³⁰ Takva (ne)briga izuzetno je loše utjecala na ovu populaciju, pa se određeni dio izbjeglica odlučivao za odlazak na rad u nacističku Njemačku kao opciju koja ih je udaljavala od nehumanih uslova života, ali i povratka u stradali zavičaj.³¹ Vlasti NDH ova-

²⁵ U jednom dopisu od 2. 9. 1941. upućenom Gradskom poglavarstvu župan Velike župe Vrhbosna izričito naglašava kako ima saznanja da pojedinci koriste teški trenutak kako bi sebi pribavili određenu korist i obilaze ustanove, ali i privatne kuće. U tom smislu od Gradskog poglavarstva zatraženo je da se „brine za te izbjeglice, a i da se po mogućnosti što uspješnije stane na put toj nepoštenoj raboti, pa da se i pojedine ustanove upute o radu odbora koji će se brinuti oko obskrbe kao i o potrebama tih izbjeglica”. – Historijski muzej Bosne i Hercegovine (HMBiH), Nezavisna Država Hrvatska (NDH), kut. 6, sign. 2063. U *Sarajevskom novom listu* prenosi se obavijest Velike župe Vrhbosna da je na ulicama Sarajeva primijećen izuzetno veliki broj prosjaka koji nemaju veze s izbjeglicama, a pretvaraju se da jesu i uzimaju milostinju od građana. „Obavijest Velike župe Vrhbosna Uredu za bjegunce”, *Sarajevski novi list*, 27. 11. 1941, 4.

²⁶ O društvu „Hrvatski radiša” pogledati: Mira Kolar Dimitrijević, „Hrvatski radiša i Podravina od 1903. do 1945”, *Podravina* 3, br. 5 (2004): 5–28.

²⁷ O društvu „Merhamet” pogledati: Muhedinović, „Djelovanje i uloga muslimanskog dobrovoljnog društva „Merhamet”, 51–83.

²⁸ Hamović, *Izbjeglištvo u Bosni i Hercegovini*, 239–240, Historijski arhiv Sarajevo (HAS), Merhamet, kut. 4, sign. 220.

²⁹ Sarić, „Zapisnik Ureda za izbjeglice”, 65.

³⁰ Hamović, *Izbjeglištvo u Bosni i Hercegovini*, 240.

³¹ Emily Greble, *Sarajevo 1941–1945* (Sarajevo: University Press – izdanja Magistrat, 2020), 158. O procesu odlaska jugoslavenskih radnika u nacističku Njemačku pogledati: Mira Kolar Dimitrijević, „Radnici bivše Jugoslavije na radu u Trećem rajhu”, *Acta historico – oeconomica Iugoslaviae III*, (1976): 131–156. Kada je riječ o prostoru Srbije, o ovom pitanju

kav potez izbjeglica nisu sprečavale; naprotiv, može se reći da su ga koristile kao jedan od mehanizama za rješavanje problema i humanitarne krize s kojom su se sve teže nosili. To potvrđuje uputa Ministarstva udružbe lokalnim vlastima u Sarajevu u kojoj se navodi da „izbjeglice i strani državljani mogu bez obzira na godišta i spol odlaziti na rad u inozemstvo”.³² Bitno je ukazati na to da su u navedenoj uputi Ministarstva udružbe izbjeglice i strani državljani jedine dvije kategorije stanovništva koje su NDH mogle napustiti bez ikakvih uslova i ograničenja, a i sama činjenica da su izbjeglice stavljene u istu ravan sa stranim državljanima u NDH govori o odnosu vlasti prema ovoj skupini stanovništva. Odlazak izbjeglica na rad u Njemačku potrebno je posmatrati u širem kontekstu odlazaka jugoslavenskih radnika, ali i ratnih zarobljenika koji su bili na prisilnom radu u nacističkoj Njemačkoj. Njemački historičar Holm Sundhaussen pokazao je na koji način je njemačka privreda i proizvodnja, tokom rata, trpila zbog nedostatka radne snage. Uslijed neostvarenih ratnih ciljeva i izuzetno velikih ljudskih gubitaka, osiguravanje radne snage postalo je ključni problem vojne industrije, ali i vođenja rata u cjelosti.³³ Ukupan udio radnika na prisilnom radu u Njemačkoj u jesen 1944. godine prema Sundhaussenu iznosio je 21%, a značajan dio bio je i sa prostora NDH.³⁴

Formiranje i rad izbjegličkog logora u Alipašinom Mostu

Period prve polovine 1942. godine, zbog stihijskog pristupa kada je riječ o brizi za izbjeglice, predstavljao je jednu od najtežih etapa za izbjeglice u Sarajevu. Epidemiološka situacija u gradu izuzetno se pogoršala, a veliki broj ljudi na ulicama počeo je prije svega njemačkoj vojsci predstavljati sve veću sigurnosnu opasnost. U takvim okolnostima njemačke vojne vlasti odlučile su da izbjeglice budu uklonjene iz Sarajeva i ovakvo naređenje uputile vlastima NDH.³⁵ Njemačko miješanje u unutrašnje poslove NDH gotovo po pravilu je unosilo određenu dinamiku u proces rješavanja bilo kojeg pitanja. Tako je bilo i s izbjeglicama u Sarajevu. Za Nijemce je bilo neprihvatljivo da se još jedna zima dočeka s ulicama prepunim izbjeglica i s neobuzdanom epidemijom tifusa i drugih zaraznih bolesti. Iz tog razloga državni organi NDH započeli su s provođenjem određenih mjera. Jedna je bila ohrabrivanje i po-

postoji niz recentnih radova, pri čemu treba izdvojiti: Zoran Janjetović, „U skladu sa nastalom potrebom...”. *Prinudni rad u okupiranoj Srbiji 1941–1944* (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2012), 84–98; posebno se ističe i tematski zbornik: Sanela Schmid and Milovan Pisarri eds., *Forced Labour in Serbia. Producers, Consumers and Consequences of Forced Labour 1941–1944* (Belgrade: Center for Holocaust Research and Education, 2018), a unutar Zbornika posebno bih skrenuo pažnju na rad Sanele Schmid, „Serbian Civilian Workers in Nuremberg 1941–1945”, 82–109; pogledati i: Milošević, *Izbeglice i preseljenici*, 288–289.

³² ABiH, VŽV, 1943. godina, kut. 15, sign. 15.816.

³³ Sundhaussen, *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens*, 179–190.

³⁴ Isto, 180.

³⁵ Hamović, *Izbjeglištvo u Bosni i Hercegovini*, 256.

maganje izbjeglicama da se vraćaju svojim kućama, čime su pokušavali da se riješe dijela izbjeglica, ali i da organiziraju poljoprivrednu djelatnost na prostoru koji je u tim trenucima bio potpuno opustošen.³⁶ Ova mjera bila je više „idealna opcija” za ustaše nego što je u stvarnosti bila provodiva, moguća i korisna za izbjeglice, jer i oni koji su se odlučili na povratak pronalazili su samo devastirane i razrušene domove i opljačkana imanja u kasno proljeće kada su teško mogli sami sebi osigurati hranu za nadolazeću zimu.

Ipak, stanje u Sarajevu moralo je biti riješeno na određeni način i na proljeće 1942. godine, uz sve veći pritisak njemačke vojne vlasti, određeno je da se pristupi izgradnji logora za izbjeglice. Ideja o izgradnji izbjegličkog logora na prostoru naselja Alipašin Most³⁷ prvi put se spominje u epidemiološkom izvještaju Higijenskog zavoda za mjesec april.³⁸ Kao razlog zašto se ranije nije poduzelo ništa na iseljavanju izbjeglica iz Sarajeva bila je navedena izuzetno teška zima koja je činila nemogućim izgradnju baraka bilo gdje u okolini Sarajeva. Nakon što su njemački i hrvatski predstavnici obišli naselje Alipašin Most, ono je označeno pogodnim i to iz više razloga. Prije svega u neposrednoj blizini nalazila se željeznička stanica, što je olakšavalo transport najprije materijala za izgradnju baraka, potom i izbjeglica u budući logor. Uz to u neposrednoj blizini postojalo je veliko konfiskovano jevrejsko poljoprivredno zemljište, te je planirano da na njemu izbjeglice obavljaju određene poljoprivredne poslove.³⁹

Gradnja logora Alipašin Most započela je 11. aprila 1942. godine, kada su iz Zavidovića stigli prvi vagoni s materijalima za izgradnju baraka za smještaj izbjeglica.⁴⁰ Dokumentacija o gradnji logora i izvještaj o troškovima pokazuju da je ukupna vrijednost izvršenih radova iznosila 14.050.080,12 kuna, a firme koje su bile angažirane na gradnji logora bile su Poduzeće Adama Tilla, zaduženo za građevinske radove, i Poduzeće A. Solterera, za elektroinstalaterske radove.⁴¹ Uporodo s početkom gradnje logora Ured za izbje-

³⁶ HMBiH, NDH, kut. 16, sign. 4231.

³⁷ Alipašin Most danas je naselje u sastavu Sarajeva udaljeno oko 7 km od centra. Naselje Alipašin Most bilo je na početku Drugog svjetskog rata mjesto stravičnog zločina koji su ustaše počinile nad lokalnim srpskim stanovništvom. Grupa ustaša predvođena Andrijom Buljanom, ustaškim logornikom u Alipašinom Mostu, odvela je više od 60 Srba u Reljevo, gdje su žrtvi zapaljeni u kući Vase Vasića. Ista grupa je isti dan zapalila i kuću Dušana Koprivice sa 6 članova njegove porodice. O spomenutom zločinu uviđaj i svjedočenje napravili su narednik Mujo Sadžak i Mijo Brajković. – Vojni arhiv Srbije (VAS), Nezavisna država Hrvatska (NDH), k. 143c, 28/1. Zbog počinjenog zločina Andrija Buljan strijeljan je odlukom prijedlog suda u Zagrebu. VAS, NDH, k. 62a, 51/17–3. Uz to, zbog strateške važnosti mjesta u kojem je bila važna željeznička stanica prostor Alipašinog Mosta bio je izložen čestim sukobima koji su kontinuirano generirali različite oblike nasilja i stradanja tokom rata. Pogledati i: HMBiH, Ustaška nadzorna služba (UNS), k. 1, 72; k. 2, 453a; k. 2, 468.

³⁸ ABiH, VŽV, 1943. godina, kut. 8, sign. 2710.

³⁹ ABiH, VŽV, 1943. godina, kut. 8, sign. 2710.

⁴⁰ ABiH, VŽV, 1943. godina, kut. 2, sign. 1231.

⁴¹ Isto.

glice organizirao je popis izbjeglica po privatnim kućama kako bi provjerili njihovo zdravstveno stanje i pripremili ih za deportaciju.⁴² Rok za izgradnju predviđenih 30 baraka, 16. juni, nije mogao biti ispoštovan, ali to nije spriječilo Nijemce da već 20. maja započnu iseljavanje izbjeglica iz Sarajeva prema Alipašinom Mostu.⁴³ U tom trenutku bilo je spremno samo 9 baraka i osnovni prateći objekti, što je uzrokovalo prenaseljenost unutar logora.

S obzirom na to da su određena mjesta u istočnoj Bosni bila ponovo pod kontrolom ustaša,⁴⁴ veliki broj izbjeglica vratio se u svoj stradali zavičaj. U Sarajevu je 1. juna 1942. godine ostalo samo 406 izbjeglica od 12.121, koliko ih je bilo krajem aprila. Od ovog broja 14 je ostalo u jednom izbjegličkom objektu, a 392 nalazilo se po privatnim stanovima. Kućama se vratilo 8.474 izbjeglice, a u prvim danima u izbjeglički logor na Alipašinom Mostu u tamo podignute barake iseljeno je 3.241 izbjeglica.⁴⁵ Miloš Hamović u svom istraživanju navodi da je do kraja procesa premještanja izbjeglica iz Sarajeva, koji je trajao i u prvim danima juna, broj onih koji su bili transportovani u logor u Alipašinom Mostu dostigao cifru od 4.445.⁴⁶ U logoru su postavljene Nortonove pumpe radi opskrbe vodom, te se završila izgradnja kupaonica i komora za razušivanje vrućim zrakom. Radi održavanja reda postavljen je za zapovjednika jedan bojničnik, kome je dodijeljen još jedan časnik i 30 domobrana.⁴⁷ Pred odlazak na Alipašin Most izbjeglice su bile ponovo razušene, a iz Zavoda su zahtijevali da se karantena u logoru provodi u cjelini i da ne bude slučajeva izlaza iz karantene ili svakodnevnog otkaza poslušnosti od strane izbjeglica, kao što su to bili uobičajeni slučajevi tokom boravka u gradu. U tom smislu tražili su zabranu posjećivanja karantena od strane privatnih lica ili pripadnika domobranstva. Prilikom odlaska izbjeglica iz privatnih kuća Higijenski zavod zatražio je da se kao prioritet shvati potreba da svi stanovi u gradu gdje su stanovale izbjeglice zatvore i ni u kojem slučaju ne upotrebljavaju dok ne budu razušeni.⁴⁸

U samom logoru stanje izbjeglica nije se značajno popravilo. Naprotiv, u nekim segmentima ono je postalo i lošije s obzirom na to da im je mogućnost kretanja, prikupljanja hrane i drugih potrepština bila ograničena, a lokalna vlast NDH nije uspijevala da o izbjeglicama skrbi i osigura normalne uslove života u logoru. Muslimansko dobrotvorno društvo „Merhamet” tražilo je od Velike župe Vrhbosna da se poboljšaju zdravstvene prilike izbjeglica i naročito izbjegličke djece u logoru Alipašin Most u smislu da bar „1 od

⁴² ABiH, VŽV, 1943. godina, kut. 9, sign. 6952.

⁴³ ABiH, VŽV, 1943. godina, kut. 2, sign. 1231.

⁴⁴ O vojnim aktivnostima NDH usmjerenim na gušenje ustanka i pobune u istočnoj Bosni 1941–1942. godine vidjeti: Amir Obhodaš, *Vojne operacije u istočnoj Bosni. Zima 1941–1942* (Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2020).

⁴⁵ ABiH, VŽV, 1942. godina, kut. 16, sign. 13.597.

⁴⁶ Hamović, *Izbjeglištvo u Bosni i Hercegovini*, 257.

⁴⁷ ABiH, VŽV, 1942. godina, kut. 16, sign. 13.597.

⁴⁸ Isto.

liječnika stalno i prenoćiva u ambulanti logora”. Iz jednog dopisa koji je zamjenik velikog župana uputio Ministarstvu udružbe 28. maja 1942. godine vidljiva je sva nesposobnost i neorganiziranost ustaških vlasti pri rješavanju izbjegličkog pitanja. Naime, u dopisu se navodi da novootvoreni logor u Alipašinom Mostu i izbjeglice koje se u njemu nalaze, ali i oko 2.000 izbjeglica u Sarajevu koje trebaju da idu u logor, već „više od osam dana nisu osim supe dobili niti jednog komadića kruha”, te „... ukoliko ne stigne tražena hrana do subote 30. svibnja biće izbjeglički logor u Ali Pašinom Mostu raspušten”.⁴⁹ Dakle, od samog nastanka logor je imao problema u nabavci hrane i drugih potrebnih resursa kojima je trebao snabdijevati izbjeglice.⁵⁰

Krajem 1942. godine stanje u logoru postalo je za izbjeglice izuzetno teško. Dr. Isak Samokovlija⁵¹ bio je angažiran u liječenju i brizi o izbjeglicama u logoru. U njegovom izvještaju iz septembra 1942. godine bio je vidljiv porast bolesnih ljudi uzrokovan nedostatnom prehranom. Bili su to uglavnom starci, starice i djeca, koji su od liječnika tražili hranu „da im se dade kruha jer iz dana u dan sve više slabe”. Navodi dr. Samokovlije o tome da dnevni iznos kalorija koje kroz hranu dobija jedna odrasla izbjeglica u logoru iznosi „svega ukupno 180 kalorija, tj. deseti dio od onoga što je minimalno potrebno odraslom čovjeku za održanje života”, užasavajući su, ali najbolji pokazatelj očajnog stanja izbjeglica u logoru.⁵² Ovakve navode potvrđuje i svjedočenje Murata Softića, koji je kao dječak boravio u logoru. On navodi da je tokom boravka u njemu dobijao dnevno „samo jedno šnitru kruha i malo nemasne i neslane supe”.⁵³ Upravitelj logora Sulejman Mašović⁵⁴ konstatirao je da se moraju poduzeti što hitniji koraci za poboljšanje prehrane izbjeglica „pošto već pojedinci umiru od posljedica gladi”.⁵⁵ Čak ni nastojanja da se prilikom muslimanskih praznika vlast pobrine da stradalnicima osigura nešto bolje uslove nisu uspijevali. Upravitelj logora pisao je Velikoj župi Vrhbosna i pred dolazak mjeseca posta – ra-

⁴⁹ Bošnjački institut (dalje: BI), Drugi svjetski rat – ratni zločini (dalje: DSR-RZ), 3/VII–17.

⁵⁰ O prehrani u Sarajevu pogledati i: Nikica Barić, „Prehrana grada Sarajeva tijekom Drugoga svjetskog rata”, *Časopis za suvremenu povijest* 56, br. 1 (2024): 131–134.

⁵¹ Isak Samokovlija (1889–1955) bio je bosanskohercegovački književnik i liječnik. U toku Drugog svjetskog rata radio je kao liječnik u ambulanti izbjegličkog logora u Alipašinom Mostu i dao neizmjeran doprinos u zbrinjavanju izbjeglica. Husref Tahirović, *Dr. Isak Samokovlija. Život u bijelom mantilu* (Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2022).

⁵² ABiH, VŽV, 1942. godina, kut. 26, sign. 812/42.

⁵³ Rifat Kantić, *Ponešto o Tešnju i njegovim ljudima* (Tešanj: Planjax, 2008), 85.

⁵⁴ Sulejman Mašović (1918–1998), pravnik i teolog. U toku Drugog svjetskog rata imao je istaknutu ulogu u humanitarnom radu s muslimanskim izbjeglicama. Nakon rata bio je angažiran kao šef odjela u Ministarstvu socijalne zaštite u Zagrebu, savjetnik u Savezu gluhih Jugoslavije i sekretar Saveza društava za pomoć mentalno nerazvijenim osobama. Paralelno s tim radio je kao profesor na Višoj pedagoškoj akademiji u Zagrebu, Fakultetu za defektologiju u Zagrebu, a honorarno na brojnim drugim visokim školama i fakultetima u Bihaću, Ljubljani i Skoplju. Više u: Muharem Omerdić, „Dr. Sulejman-efendija Mašović 1918.–1998”, *Preporod*, 15. 11. 2019, 58.

⁵⁵ ABiH, VŽV, 1942. godina, kut. 26, sign. 812/42.

mazana, ukazujući na njegovu tradicionalnu važnost u vjerskom i kulturnom životu muslimana. Tom prilikom apelirao je na iznimnu važnost da se bar u tom periodu osigura nešto više i nešto bolje hrane, naročito za one porodice koje su „bez muške potpore”. Za logor je naveo da je „velika bolnica iznurenih duša i mučenika, koji ne mogu podnijeti teže hrane a kamoli gladovati”, stoga je neophodno da im se osigura hrana koja će im „očuvati gole živote”.⁵⁶

Stanje u logoru nije bilo mnogo bolje ni tokom 1943. godine. Kriza u snabdijevanju stanovnika Sarajeva prehrambenim namirnicama bila je izuzetno teška i odražavala se uveliko i na izbjeglice u logoru. To potvrđuju informacije da je u mjesecu martu Gradski opskrbeni ured za prehranu stanovništva mogao izdvojiti po osobi vrlo ograničene količine hrane.⁵⁷ Sredinom 1943. godine broj izbjeglica u logoru privremeno se smanjio. Usljed vojnih operacija, koje su omogućile NDH da uspostave kontrolu nad određenim istočnim dijelovima Bosne i Hercegovine poput Čajniča i Foče, došlo je do odlaska velikog broja izbjeglica u njihov zavičaj.⁵⁸ Prema informacijama koje imamo, u periodu marta mjeseca 1943. godine u logoru je bilo oko 700 ljudi, od čega je bilo oko 100 odraslih,⁵⁹ dok u junu 1943. godine u logoru boravi 186 izbjeglica, od čega su 129 djeca.⁶⁰ Ipak, izbjeglice su se u svom zavičaju našle u vrlo teškoj životnoj situaciji jer su u najvećoj mjeri došli u potpuno opustošene krajeve, bez zaliha hrane i u periodu godine kada je vrijeme sjetve već prošlo. Zbog iznimno jake oskudice „povećao se broj smrtnih slučajeva od gladi, naročito u istočnoj Bosni”, a „Merhamet” je izbjeglicama podijelio i posljednju zalihu svoje hrane, tako da je došlo „u pitanje održavanje i njegove gradske kuhinje, koju će ovih dana zatvoriti”.⁶¹ U Višegradu je, također, prijetilo umiranje od gladi.⁶²

Međutim, u drugoj polovini 1943. godine muslimanske izbjeglice ponovno su bile primorane bježati prema Sarajevu i tu tražiti utočište. U septembru 1943. godine sa šireg područja Bosanskog Podrinja izbjeglo je 42.169 ljudi, prema statistici kojom je raspolagalo Ministarstvo skrbi za postradale krajeve NDH.⁶³ Od toga je 3.888 izbjeglica bilo smješteno u logoru u Alipašinom Mostu,

⁵⁶ O zbrinjavanju djece i ratne siročadi i ulozi koju je u tom procesu imalo dobrotvorno društvo „Merhamet” pogledati: Muhedinović, „Djelovanje i uloga muslimanskog dobrotvornog društva 'Merhamet'”, 71–78.

⁵⁷ Prema dostupnim informacijama, radilo se o: 3,5 kg kukuruznog brašna, 0,30 kg šećera, 0,25 kg graha, 0,75 kg luka, 0,25 kg mliječnog praška i 1 jaje po stanovniku Sarajeva. Meso u Sarajevu nije bilo moguće nabaviti. – VAS, Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije (NOVJ), k. 189, 53/6–1.

⁵⁸ VAS, NDH, k. 185, 46/3–4.

⁵⁹ VAS, NOVJ, k. 189, 53/6–1.

⁶⁰ VAS, NDH, k. 185, 21/6–4.

⁶¹ Hrvatski državni arhiv (HR–HDA), Ministarstvo skrbi za postradale krajeve NDH (221), 1–3090.

⁶² VAS, NDH, k. 185, 21/6–4.

⁶³ Seid Mustafa Traljić, bosanskohercegovački historičar, u jednom privatnom pismu datiranom 26. oktobra 1943. godine navodi da je preko 30.000 izbjeglica „za ovih prošlih 10–

ostatak uglavnom u Visočkom i Sarajevskom kotaru. Ministarstvo skrbi za postradale krajeve NDH smatralo je da su izbjeglice dobro smještene, izuzev u logoru u Alipašinom Mostu. Naime, u ovom logoru je tada, pored svih nedostataka koji su postojali od ranije, postojao i problem s vodosnabdijevanjem. Voda se morala svakodnevno dovoziti, a ukazano je i na to da je potrebno izvršiti popravak baraka u kojima su izbjeglice bile smještene.⁶⁴

Naročito pogođena cjelokupnom situacijom bila su djeca, a među njima još više siročad za koju niko nije skrbio. Za njihovo zbrinjavanje naročito su se brinula muslimanska društva poput „Merhameta” i predstavnici Islamske zajednice, a važnu kariku u čitavom procesu imalo je udomljavanje i smještaj siročadi u različite objekte po Sarajevu koji su služili kao zavodi i domovi za nezbrinutu djecu, kojima su uglavnom upravljali Katolička crkva ili Islamska zajednica i s njima povezana društva.⁶⁵ Naročito je važnu ulogu imao proces „kolonizacije djece” u mirnije krajeve i kod porodica koje su ih bile u stanju prihvatiti. Poseban problem bila je činjenica da su veliki procesnat njih činila djeca mlađa od 3 godine, te djeca koja su rođena ili od posljedica rata postala „defektna”.⁶⁶ Pored toga, roditelji se nisu slagali s principom kolonizacije djece, te su često bježali iz logora u Alipašinom Mostu kako bi tragali za svojom djecom, što je stvaralo dodatne probleme. Zbog toga je predložena ideja da se dvije barake u logoru renoviraju i organiziraju da u njima bude smješten dio djece s obzirom na to da bi roditelji na takav pristup reagirali povoljnije.⁶⁷

Uloga humanitarnih i kulturnih društava i vjerskih organizacija bila je u određenim momentima od izuzetnog značaja za preživljavanje izbjeglica. U slučaju logora u Alipašinom Mostu posebnu ulogu imalo je Muslimansko dobrotvorno društvo „Merhamet” sa svojim aktivistima prvenstveno zbog toga što su konstantno prikupljali i dostavljali životne namirnice. Merhametovi aktivisti pored toga stalno su posjećivali logor, posebno tokom 1943. i 1944. godine, kada su u najvećoj mjeri preuzeli brigu nad muslimanskim izbjeglicama.⁶⁸ Veliki je broj takvih dopisa i svjedočanstava doveo do toga da „Merhamet” uputi jedno protestno pismo u kojem traži da se učini sve što je potrebno kako bi se prehrambene, zdravstvene, higijenske i organizacione prilike u logoru popravile.⁶⁹ Jedna od glavnih preporuka koju je

15 dana” došlo i prošlo kroz Sarajevo, ali „zahvaljujući Merhametu i ljudima oko njega / državnim vlastima skoro nikako / i muhadžiri su poprilično do sada smješteni”. Gazi Husrev-begova biblioteka (GHB), Seid Mustafa Traljić (SMT), 3–60–1943.

⁶⁴ HR–HDA, 221, 3–1425.

⁶⁵ ABiH, VŽV, K. 26. sign. 26231/42.

⁶⁶ HR–HDA–221–3–1425; Muhedinović, „Djelovanje i uloga muslimanskog dobrotvornog društva ‘Merhamet’”, 71–78.

⁶⁷ HR–HDA–221–3–1425.

⁶⁸ Muhedinović, „Djelovanje i uloga muslimanskog dobrotvornog društva ‘Merhamet’”, 78.

⁶⁹ U ovom dopisu Ministarstvu skrbi iz „Merhameta” su pojedine probleme opisali poprilično detaljno s obzirom da je 27. 12. 1943. fokus bio stavljen na neuslovnost baraka i na nepostojanje dovoljno ogrjeva. Također, skrenuta je pažnja na to da su prozori u baraka-

„Merhamet” uputio u ovom dopisu bila je da se logor Alipašin Most mora što prije zatvoriti i prestati s djelovanjem. Osnovni razlog za navedene upute bio je što su predstavnici „Merhameta” zaključili da nije moguće u logoru organizirati život „koji izbjeglice zaslužuju kao ljudi”, ali i to da bi logor zbog svoje lokacije, dakle, uz željezničku stanicu mogao s velikom vjerovatnoćom biti meta savezničkog bombardovanja.⁷⁰ Na sjednici društva održanoj 7. augusta 1944. godine, kojoj su prisustvovali vodeći članovi društva, kao i članovi iz pokrajina što su uspjeli doći do Sarajeva, iznesena je informacija da je pristigla donacija od 50 miliona kuna i ovlaštenje od Ministarstva skrbi da se „odmah izvrši prenos baraka iz Alipašina Mosta i preseljenje izbjeglica”.⁷¹

Ipak, ova akcija nije započeta na vrijeme da bi bila uspješno okončana. Iako je dio izbjeglica sredinom godine bio izmješten na Pale i Koran, tj. šire područje Sarajeva, savezničko bombardiranje željezničke stanice u Alipašinom Mostu 8. septembra prouzrokovalo je stradanje većeg broja izbjeglica, a u historiografiji se do sada navodi njih nekoliko stotina ubijenih.⁷² Logor je bombardiran u sklopu šire operacije bombardiranja Sarajeva u tri vala napada s ukupno 75 aviona. Bombe i projektili koji su korišteni bili su od 50 kg do 250 kg težine i ukupno je bačeno oko 250 bombi. Broj žrtava tog dana iznosio je oko 255, uključujući i žrtve s prostora logora u Alipašinom Mostu, a broj ranjenih oko 95. U Alipašinom Mostu nastradalo je ukupno 187 raznih objekata, od kojih je 47 potpuno uništeno.⁷³

Ovaj događaj imao je popriličan odjek u javnosti. *Novi list* pisao je dosta detaljno o onome što se dešavalo: „...broj postradalih muhadžira, premda još nije tačno ustanovljen, popeo se, prema dosad prikupljenim podacima na više od dvije stotine. Tako je dan nakon bombardiranja u njihovim nastambama pronađeno 99 lješeva većinom djece i žena. Svi postradali su pokopani u zajedničku grobnicu. Zajednički su stradali, zajednički su živjeli i mučili se, zajednički i pokopani. Imena ovih nesretnika većinom su nepoznata, pa je teško utvrditi njihove osobne podatke. Međutim, osim poginulih mu-

ma uglavnom polupani, što je posljedica boravka talijanskih vojnika i zarobljenika u logoru koji su ga ruinirali. HAS, Merhamet, kut. 8, 1468–43.

⁷⁰ HAS, Merhamet, kut. 8, 1468–43.

⁷¹ HAS, Merhamet, kut. 6, *Zapisnik plenarne sjednice dobrotvornog muslimanskog društva „Merhamet” održane dne 7-VIII-1944. god. u Sarajevu u društvenim prstorijama*, str. 2.

⁷² Marica Karakaš Obradov, *Anglo-američka bombardiranja Hrvatske u Drugom svjetskom ratu: saveznički zračni napadi na Nezavisnu Državu Hrvatsku 1943.–1945.* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2008), 291. Uporediti: Hamović, *Izbjeglištvo u Bosni i Hercegovini*, 256; i Greble, *Sarajevo*, 241. Za širi kontekst događaja u operaciji „Ratweek” čiji je sastavni dio bilo i bombardiranje Sarajeva, u ovom slučaju izbjegličkog logora u Alipašinom Mostu, pogledati: Dušan Lukač, *Treći Rajh i zemlje jugoistočne Evrope III* (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1987), 713–726.

⁷³ HAS, Kotarsko nadzorništvo Narodne zaštite Sarajevo (KNNZS), kut. 2, br. 102/taj. 13. 9. 1944. Pogledati i: Sanja Gladanac Petrović, „Život u Sarajevu pod angloameričkim bombama (1943–1945)”, *Historijska traganja* 20 (2021): 199–258; Sead Vrana, „Vazдушna bombardovanja Sarajeva u Drugom svjetskom ratu”, *Historijska traganja* 19 (2020): 286.

hadžira, čija su mrtva tiela pronađena i pokopana, računa se da ih je oko 60 izgorjelo u nastambama u kojima je nakon bombardiranja izbio požar. Ti su nesretnici bili ranjeni, onesvješteni, ili pobijeni pa su izgorjeli u barakama koje su ubrzo planule. Uz to se računa da je 20–30 muhadžira podpuno razneseno od eksplozije, pa njihovi smrtni ostatci nisu mogli biti pronađeni”.⁷⁴ Preživjele izbjeglice uputile su se u Sarajevo, gdje je potpunu brigu o njima preuzeo „Merhamet” i smjestio ih u svoje domove i objekte, te otvorio kuhinju i uključio organizaciju širokog spektra aktivnosti u saradnji sa „Crvenim križem”, „El-Hidajom”, „Mladim muslimanima” i drugim organizacijama.⁷⁵

U Društvu „Merhamet” na sjednici održanoj 26. septembra 1944. godine pokrenuli su inicijativu da se ispituju okolnosti stradanja izbjeglica i utvrdi krivica.⁷⁶ Poznato je da su još i tokom decembra 1944. godine predstavnici „Merhameta” tražili od Ministarstva skrbi za postradale krajeve NDH da se očituje zašto vlasti nisu organizirale izmještanje baraka iz logora i preseljenje izbjeglica, ali po svemu sudeći odgovora nije bilo.⁷⁷ Po dosadašnjem stanju istraženosti, rezultati ove Merhametove inicijative, kao ni to da li je adekvatna istraga ikada provedena, nisu poznati. Nakon dvoipogodišnjeg djelovanja logor je nakon stradanja u bombardovanju raspušten, a oni koji su „živjeli” u njemu bili su primorani tražiti nova utočišta u kojima su čekali kraj rata.

Zaključak

Izbjegličko pitanje na području Sarajeva u periodu Drugog svjetskog rata izraslo je u svojevrсну humanitarnu krizu u samom gradu, koja je opteretila i ugrozila život stanovnika Sarajeva. Međutim, situacija je ozbiljno shvaćena tek kada su zbog širenja zaraznih bolesti izbjeglice postale prijetnja njemačkim vojnim snagama. Upravo taj faktor bio je ključan i doveo je do osnivanja izbjegličkog logora u naselju Alipašin Most, koje se u vrijeme formiranja logora nalazilo izvan samog grada. Osnivanje logora bilo je podstaknuto s ciljem izmještanja više hiljada izbjeglica iz Sarajeva te povećane kon-

⁷⁴ „Broj postradalih muhadžira popeo se na više od dvije stotine”, *Novi list*, 12. 9. 1944, 3.

⁷⁵ U zgradu svoga obdaništa u Ulici Sagradžije smještena su 144 stradalnika, u zgradu Šegrtskog doma 37, u zgradu Medrese na Bentbaši 127, u rekviriranu zgradu Društva „EL-Kamer” na Bentbaši 109, na Gradskom kupalištu „Bentbaši” 254, a u zgradama mekteba na Vrtaniku 117, Saburinoj ulici 220, Hridu 44, Širokači 65, u Ruždiji u Bakarevića ulici 80 stradalnika. „Obća skrb za muhadžire postradale od bombardiranja”, *Novi list*, 12. 9. 1944, 3. Pored toga neki su boravili i u privatnim kućama, a veliku smetnju „Merhametu” u radu u ovom periodu predstavljala je evidencija izbjeglica, jer su se konstantno kretali, pa je bilo izuzetno teško voditi evidenciju o dodijeljenim sredstvima i pomoći. Stoga su iz „Merhameta” insistirali da se pomoć dodjeljuje samo osobama koje su upućene u situaciju na konkretnom lokalitetu i da se vodi što bolja evidencija kako bi se spriječilo da pojedine izbjegličke porodice ostanu bez ikakve pomoći, a druge dobiju više nego što je određeno. – HAS, Merhamet, kutija 6, 395–45.

⁷⁶ Hamović, *Izbjeglištvo u Bosni i Hercegovini*, 266.

⁷⁷ Isto, 267.

trole njihovog kretanja i suzbijanja zaraznih bolesti. Izbjeglički logor u Alipašinom Mostu značajno je umanjio problem s izbjegličkom populacijom u Sarajevu, ali je od samog početka rada bio mjesto u kojem su se izbjeglice susretale s kontinuiranom patnjom živeći bez adekvatne opskrbe hranom, grijevom, odjećom, zdravstvenom zaštitom i drugim za svakodnevni život neophodnim faktorima. Navedeno stanje svojim radom nastojala su olakšati humanitarna društva i različite vjerske organizacije, odnosno lokalna muslimanska zajednica, no to nije bilo dovoljno. U logoru su zabilježena stradanja i smrt od gladi, a uprkos apelacijama da se logor zbog opasnosti od savezničkog bombardiranja zatvori, to nije učinjeno. Kao posljedica takvog odnosa u „predvečerje” rata savezničko bombardiranje odnijelo je nikad tačno utvrđen broj života izbjeglica, čime je tragedija postojanja ovog logora dodatno produbljena.

Spisak referenci

Arhivi

- Arhiv Bosne i Hercegovine, Fond: Velika župa Vrhbosna (VŽV)
- Bošnjački institut (BI), Fond: Drugi svjetski rat – ratni zločini (DSR-RZ)
- Gazi Husrev-begova biblioteka (GHB), Zbirka: Seid Mustafa Traljić (SMT)
- Historijski muzej Bosne i Hercegovine (HMBiH), Fond: Nezavisna Država Hrvatska (NDH); Fond: Ustaška nadzorna služba (UNS)
- Historijski arhiv Sarajevo (HAS), Fond: Merhamet; Fond: Kotarsko nadzorništvo Narodne zaštite Sarajevo (KNNZS)
- Hrvatski državni arhiv (HDA), Fond: Ministarstvo skrbi za postradale krajeve NDH (221)
- Vojni arhiv Srbije (VAS), Fond: Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije (NOVJ); Fond: Nezavisna država Hrvatska (NDH)

Objavljeni izvori

- *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931 godine knjiga II*. Beograd: Opšta državna statistika, 1938.

Štampa i periodika

- *Brojtbenom izještaju Organizatornog ureda Glavnog ustaškog stana* (1942)
- *Preporod* (2019)
- *Sarajevski novi list* (1941)
- *Novi list* (1944)

Literatura

- Antonić Zdravko. *Ustanak u istočnoj i centralnoj Bosni 1941*. Tuzla: Univerzal, 1983.
- Barić, Nikica. „Prehrana grada Sarajeva tijekom Drugoga svjetskog rata”. *Časopis za suvremenu povijest* 56, br. 1 (2024): 115–138.
- Bergholz, Max. *Violence as a Generative Force: Identity, Nationalism, and Memory in a Balkan Community*. Ithaca and London: Cornell University Press, 2016.
- Bodrožić, Milica. „Slobodan Milošević, izbjeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941.–1945.”. *Časopis za suvremenu povijest* 13, br. 3 (1981): 193–197.
- Brkljača, Seka. „Bosna i Hercegovina u prvim godinama Drugog svjetskog rata od 1939. do 1941. godine”. U *Bosna i Hercegovina 1941: Novi pogledi*, ur. Husnija Kamberović. Sarajevo: Institut za istoriju, 2012, 9–30.
- Gladanac Petrović, Sanja i Adnan Jahić, ur. *Bosna i Hercegovina u XX stoljeću (1918–1945)*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2023.
- Gladanac Petrović, Sanja. „Život u Sarajevu pod angloameričkim bombama (1943–1945)”. *Historijska traganja* 20 (2021): 199–258.
- Greble, Emily. *Sarajevo 1941–1945*. Sarajevo: University Press – izdanja Magistrat, 2020.
- Hamović, Miloš. *Izbjeglišтво u Bosni i Hercegovini 1941–1945*. Beograd: Filip Višnjić, 1994. (Cyrillic)

- Hoare, Marko Attila. *Genocid i otpor u Hitlerovoj Bosni, Partizani i četnici 1941–1943*. Sarajevo: Dobra knjiga, 2023.
- Janjetović, Zoran. „U skladu sa nastalom potrebom...”. *Prinudni rad u okupiranoj Srbiji 1941–1944*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2012.
- Kantić, Rifat. *Ponešto o Tešnju i njegovim ljudima*. Tešanj: Planjax, 2008.
- Karakaš Obradov, Marica. *Anglo-američka bombardiranja Hrvatske u Drugom svjetskom ratu: saveznički zračni napadi na Nezavisnu Državu Hrvatsku 1943.–1945*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2008.
- Kolar Dimitrijević, Mira. „Radnici bivše Jugoslavije na radu u Trećem rajhu”. *Acta historico – oeconomica Iugoslaviae III* (1976): 131–156.
- Kolar Dimitrijević, Mira. „Hrvatski radiša i Podravina od 1903. do 1945”. *Podravina* 3, br. 5 (2004): 5–28.
- Korb, Alexander. *Im Schatten des Weltkriegs Massengewalt der Ustaša gegen Serben, Juden und Roma in Kroatien 1941–1945*. Hamburg: Hamburger Edition, 2013.
- Lukač, Dušan. *Treći Rajh i zemlje jugoistočne Evrope III*. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1987.
- Maslo, Amer. „‘Bistar, naobražen i čedan’: Znanstveni put i razvoj Hamdije Kreševljakovića (1888–1959)”. U: *Hamdija Kreševljaković, Nekrolozi*, ur. Amer Maslo. Sarajevo: O.Z. Rekultura/ U.G. Videoarhiv, 2022, 7–41.
- Matković, Hrvoje. *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*. Zagreb: P.I.P. Pavičić, 2002.
- Milošević, Slobodan D. *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije*. Beograd: Institut za savremenu istoriju – IRO Narodna knjiga, 1981.
- Muhedinović, Ajdin. „The Attitude of the Authorities of The Independent State of Croatia Towards the Refugees in Sarajevo During 1941 and 1942”. *Historijska traganja* 20 (2021): 173–198.
- Muhedinović, Ajdin. „Djelovanje i uloga muslimanskog dobrotvornog društva ‘Merhamet’ u Drugom svjetskom ratu (1941–1945)”. *Radovi (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)* 10, (2023): 51–83. Obhodaš, Amir. *Vojne operacije u istočnoj Bosni. Zima 1941–1942*. Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2020.
- Radušić, Minela. „Proljeće u znaku promjena: Sarajevo 1941. godine”. U *Između rata i mira. Sarajevo u prelomnim godinama 20. stoljeća*, ur. Husnija Kamberović. Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, 2020, 51–70.
- Redžić, Enver. *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*. Sarajevo: OKO, 1998.
- Redžić, Enver, ur. 1941. u *istoriji naroda Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1973.
- Sanela Schmid and Milovan Pissari, eds. *Forced Labour in Serbia. Producers, Consumers and Consequences of Forced Labour 1941–1944*. Belgrade: Center for Holocaust Research and Education, 2018.
- Sarić, Samija. „Zapisnik Ureda za izbjeglice Velike župe Vrhbosna u Sarajevu od 1. ožujka 1942. godine”. *Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine* 32, (1993): 63–71.
- Schmid, Sanela. „Serbian Civilian Workers in Nuremberg 1941–1945”. U *Forced Labour in Serbia. Producers, Consumers and Consequences of Forced Labour 1941–1944*, ur. Sanela Schmid i Milovan Pissari. Belgrade: Center for Holocaust Research and Education, 2018, 82–109.

- Sundhaussen, Holm. *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens im nationalsozialistischen Großraum 1941–1945. Das Scheitern einer Ausbeutungsstrategie*. Stuttgart: Deutsches Verlags – Anstalt, 1983.
- Tahirović, Husref. *Dr. Isak Samokovlija. Život u bijelom mantilu*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2022.
- Vrana, Sead. „Vazdušna bombardovanja Sarajeva u Drugom svjetskom ratu”. *Historijska traganja* 19 (2020): 275–305.

Summary

Ajdin Muhedinović

“The Great Hospital of Exhausted Souls and Martyrs”: A Contribution to Refugee Studies in the Sarajevo Area during the Second World War, with a Focus on the Establishment and Operation of the Camp in Alipašino Most

Abstract: This paper explores the issue of the refugee population in the Sarajevo area during the Second World War. A large influx of refugees transformed Sarajevo into a focal point of the refugee crisis and a site of humanitarian distress, where various actors – from the local authorities of the Independent State of Croatia to humanitarian and religious organizations – sought to provide relief to this population. The focus of the paper is on the activities of the refugee camp in Alipašin Most, with the aim of shedding light on the inhumane living conditions endured by the civilian population.

Keywords: refugees, Independent State of Croatia, Muslims, Sarajevo, Alipašin Most, humanitarian associations, “Merhamet”.

This paper examines the refugee crisis in the Sarajevo area during the Second World War, highlighting key developments that led to the establishment of a refugee camp in the settlement of Alipašin Most, which, at the time, lay beyond the city limits. Predominantly Muslim refugees began arriving in Sarajevo during the summer of 1941, posing an initial logistical challenge for the Ustaše authorities of the Independent State of Croatia (NDH) in terms of housing, food distribution, and healthcare. However, as the refugee presence grew into a security concern for the German occupying military administration, the decision to construct the refugee camp at Alipašin Most was made at their urging. The camp was designed to relocate thousands of refugees from Sarajevo, restrict their movement, and manage the spread of infectious diseases. This paper highlights the harsh living conditions endured by the refugees, the mistreatment they faced at the hands of Ustaše officials, and the devastating impact of Allied bombing raids on the camp, which claimed hundreds of lives.